

บทความวิชาการ

**ความล้าหลังของกฎหมาย: กรณีศึกษาพระราชบัญญัติว่าด้วยการใช้
กฎหมายอิสลามในเขตจังหวัดปัตตานี นราธิวาส ยะลาและสตูล พ.ศ. 2489**

มูฮัมหมัดซากี เจ๊ะหะ *

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาความล้าหลังของกฎหมายโดยศึกษากรณีพระราชบัญญัติว่าด้วยการใช้กฎหมายอิสลามในเขตจังหวัดปัตตานี นราธิวาส ยะลา และสตูล พ.ศ. 2489 บทความนี้ได้ศึกษาถึงสาเหตุของความล้าหลังและพยายามเสนอทางออกและแนวทางแก้ไข ผลการศึกษาพบว่าความล้าหลังของกฎหมายเกิดขึ้นเนื่องจากข้อจำกัดในการบังคับใช้กฎหมาย กล่าวคือกฎหมายอิสลามสามารถบังคับใช้ในศาลเท่านั้น ซึ่งความล้าหลังของกฎหมายดังกล่าวเกิดจากข้อกฎหมายในมาตรา 3 แห่งพระราชบัญญัติว่าด้วยการใช้กฎหมายอิสลามที่บัญญัติว่าให้ใช้กฎหมายอิสลามในศาลจังหวัดของสี่จังหวัดชายแดนภาคใต้เท่านั้น เกี่ยวกับเรื่องนี้คณะกรรมการกฤษฎีกาได้เคยตีความว่ากฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกจะใช้บังคับในศาลเท่านั้น การตีความดังกล่าวเป็นผลทำให้เกิดความล้าหลังของกฎหมายขึ้นมาจนไม่สามารถหาแนวทางแก้ไขได้อีก ดังนั้นในบทความฉบับนี้ผู้เขียนได้เสนอแนวทางปัญหาดังกล่าวด้วยการให้มีการตีความมาตรา 3 ใหม่ หรืออาจแก้ไขพระราชบัญญัติว่าด้วยการใช้กฎหมายอิสลามให้มีผลขยายการบังคับใช้กฎหมายอิสลามไปสู่นอกศาลด้วย

* Asst. Prof. Ph.D. (law) อาจารย์ประจำสาขาวิชาพระวิธีอะฮ์ (กฎหมายอิสลาม) คณะอิสลามศึกษา มหาวิทยาลัยอิสลามยะลา

Abstract

This article is aimed to discuss the conflict of laws focusing on the *Application of Islamic Law in the Provinces of Pattani Narathiwat Yala and Satun B.E.2489 Act*. The author tries to highlight the causes which create the conflict of law and attempt to find the solutions of such problem. The outcomes of the study reveal that the conflict of laws is existed due to the limited application of Islamic family and inheritance law in the court. Such limitation is caused by section 3 of the Act which literally provides that Islamic law shall be applied in the Provincial Court of four southernmost border provinces. The Council of State interprets section 3 by confirming that Islamic family and inheritance laws shall be merely applied in the court. The study finds that such interpretation does not provide any solutions to the problem. Therefore, it needs to be re-interpreted in order to extend the application of Islamic family and inheritance law outside the court with a view to remove the conflict of laws.

บทนำ

ความลึกลับของกฎหมายจะเกิดขึ้นในกรณีที่มีกฎหมายสองฉบับใช้บังคับในเรื่องเดียวกันซึ่งทำให้การบังคับมีผลที่แตกต่างกัน บทความฉบับนี้จะศึกษาถึงความลึกลับของกฎหมายโดยศึกษากรณีของพระราชบัญญัติให้ใช้กฎหมายอิสลามในเขตจังหวัดปัตตานี นราธิวาส ยะลา และสตูล พ.ศ. 2489 ซึ่งเป็นกฎหมายที่ให้สิทธิแก่มุสลิมในสี่จังหวัดชายแดนภาคใต้ใช้บังคับกฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดก จากการศึกษาประวัติศาสตร์พบว่าแท้จริงแล้วกฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกเริ่มบังคับใช้ครั้งแรกตั้งแต่ พ.ศ. 2444 ตามกฎข้อบังคับสำหรับการปกครองเจ็ดหัวเมือง ร.ศ. 120 โดยข้อ 32 บัญญัติว่า

ให้ใช้พระราชกำหนดกฎหมายทั้งปวงในความอาญาและความแพ่ง แต่ความแพ่งซึ่งเกิดด้วยศาสนาอิสลามเรื่องผู้มียกดี และเรื่องมรดกก็ดี ซึ่งคนนับถือศาสนาอิสลามเป็นทั้งใจที่จำเลย หรือเป็นจำเลย ให้ใช้กฎหมายอิสลามในการพิจารณาพิพากษา และให้ใ้ะกาลซึ่งเป็นผู้รู้และเป็นที่น่าเชื่อถือในศาสนาอิสลามเป็นผู้พิพากษาตามกฎหมายอิสลามนั้น

จากบทบัญญัติข้างต้นจะเห็นได้ว่ากฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกจะใช้บังคับกับคดีที่เกิดขึ้นในเขตเจ็ดหัวเมือง¹ ที่มีมุสลิมเป็นทั้งใจที่จำเลย หรือเป็นจำเลย และเป็นที่น่าสังเกตว่าจังหวัดสตูลถึงแม้ว่าจะมีมุสลิมเป็นชนส่วนใหญ่แต่ก็มิได้ถูกจัดให้อยู่ในบริเวณเขตเจ็ดหัวเมืองจึงไม่สามารถใช้กฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกอย่างไรก็ตาม ในปี พ.ศ. 2460 ได้มีสารตราของเสนาบดีกระทรวงยุติธรรมดำเนินการตามกระแสพระบรมราชโองการให้ขยายการใช้กฎหมายอิสลามไปถึงจังหวัดสตูล (กระทรวงยุติธรรม เลขที่ 30/4353, วันที่ 24 กันยายน 2460)

ในปี พ.ศ. 2486 การบังคับใช้กฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวถูกยกเลิก เนื่องจากรัฐบาลในสมัยนั้นภายใต้การนำของจอมพล ป. พิบูลย์สงครามหันมาใช้นโยบายชาตินิยมจึงต้องการให้มีการบังคับใช้ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 5 ว่าด้วยครอบครัว และบรรพ 6 ว่าด้วยมรดกเหมือนกันทั่วประเทศ นโยบายดังกล่าวได้สร้างความอึดอัดใจแก่ชาวมุสลิมเป็นอย่างมาก จนในที่สุดเมื่อสิ้นสุดยุคสมัยของจอมพล ป.พิบูลย์สงคราม รัฐบาลใหม่ได้เปลี่ยนนโยบายให้นำกฎหมายอิสลามมาใช้ในจังหวัดทั้ง 4 ใหม่ใน พ.ศ. 2489 โดยตราพระราชบัญญัติว่าด้วยการใช้กฎหมายอิสลามในเขตจังหวัดปัตตานี นราธิวาส ยะลา และสตูล พ.ศ. 2489 ซึ่งประกอบด้วยหกมาตราเท่านั้น สารระสำคัญจะอยู่ในมาตรา 3 และมาตรา 4 ซึ่งบัญญัติไว้ดังนี้

มาตรา 3 ในการวินิจฉัยชี้ขาดคดีแพ่ง เกี่ยวกับเรื่องครอบครัวและมรดกอิสลามศาสนิกของศาลชั้นต้น ในจังหวัดปัตตานี นราธิวาส ยะลา และสตูล ซึ่งอิสลามศาสนิกเป็นทั้งใจที่จำเลย หรือเป็นผู้เสนอคำขอในคดีที่ไม่มีข้อพิพาท ให้ใช้กฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกบังคับแทนบทบัญญัติแห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ว่าด้วยการนั้น เว้นแต่บทบัญญัติว่าด้วยอายุความมรดก

¹ การปกครองบริเวณเจ็ดหัวเมือง ได้แก่เมืองปัตตานี หนองจิก ยะหริ่ง สายบุรี ยะลา รามัน และระแงะ ในเวลาต่อมาเมืองปัตตานี หนองจิก ยะหริ่ง และสายบุรีถูกรวมกลายเป็นจังหวัดปัตตานี ส่วนยะลาและรามันรวมกลายเป็นจังหวัดยะลา ในขณะที่ระแงะกลายเป็นส่วนหนึ่งของจังหวัดนราธิวาส

มาตรา 4 การพิจารณาในศาลชั้นต้น ให้ตะโตะยุติธรรมหนึ่งนายนั่งพิจารณาพร้อมด้วยผู้พิพากษา ให้ตะโตะยุติธรรมมีอำนาจและหน้าที่ในการวินิจฉัยชี้ขาดข้อกฎหมายอิสลามและลงลายมือชื่อในคำพิพากษาที่พิพากษาตามคำวินิจฉัยชี้ขาดนั้นด้วย

มาตรา 3 ข้างต้นเป็นต้นเหตุที่ทำให้เกิดความสับสนของกฎหมายซึ่งเป็นสาระสำคัญของบทความฉบับนี้ ที่กล่าวเช่นนี้ก็เนื่องมาจากว่ามาตราดังกล่าวเป็นสาเหตุทำให้กฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกถูกบังคับใช้ในศาลเท่านั้น ซึ่งหมายความว่าเมื่ออยู่นอกศาลมุสลิมก็จะถูกบังคับใช้โดยประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์บรรพ 5 และบรรพ 6 หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือถ้าไม่มีการนำคดีไปสู่ศาลแล้วกิจการต่างๆ ของมุสลิมที่เกี่ยวกับครอบครัวและมรดกก็ต้องว่าไปตามบทบัญญัติของประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 5 และบรรพ 6

มาตรา 3 ของพระราชบัญญัติว่าด้วยการใช้กฎหมายอิสลามฯ ได้บัญญัติว่า “ให้ใช้กฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกศาลชั้นต้น จังหวัดปัตตานี นราธิวาส ยะลา และสตูลแทนบทบัญญัติแห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ว่าด้วยการนั้น” ถ้าดูจากตัวบทของมาตรานี้ก็เป็นที่ยืนยันว่ากฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกจะบังคับใช้ในศาลเท่านั้น แต่ปัญหาตามมาก็คือการเกิดความสับสนของกฎหมาย จึงทำให้เกิดคำถามว่าเป็นไปได้หรือไม่ที่กฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกจะถูกขยายการบังคับใช้ไปสู่นอกศาลด้วย ซึ่งประเด็นนี้เคยถูกหยิบยกมาพูดคุยในสัมมนาที่จัดโดยกระทรวงยุติธรรม เมื่อปีวันที่ 13-14 มีนาคม พ.ศ. 2525 ณ หอประชุมเทศบาลนครหาดใหญ่

การสัมมนาการใช้กฎหมายอิสลามในเขตจังหวัดปัตตานี นราธิวาส ยะลา และสตูล

ผู้เข้าร่วมสัมมนาการใช้กฎหมายอิสลามในเขตจังหวัดปัตตานี นราธิวาส ยะลา และสตูล ระหว่างวันที่ 13-14 มีนาคม พ.ศ. 2525 ส่วนใหญ่เห็นว่ากฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกต้องบังคับใช้ในศาลเท่านั้น โดยให้เหตุผลว่าบทบัญญัติของประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์สามารถให้ความยุติธรรมแก่มุสลิมอย่างเพียงพอแล้ว ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็นทัศนคติที่เกิดจากความไม่เข้าใจถึงความแตกต่างระหว่างกฎหมายบ้านเมืองและกฎหมายอิสลามซึ่งกฎหมายศาสนา นอกจากนี้ที่ประชุมเสียงข้างมากยังอ้างเหตุผลต่อไปว่าการอนุญาตให้กฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกบังคับใช้นอกศาลนั้นจะก่อให้เกิดปัญหาตามมาอย่างมาก อย่างไรก็ตามที่ประชุมมิได้ระบุอย่างแน่ชัดว่าเป็นประเด็นปัญหาเกี่ยวกับอะไรบ้าง (กระทรวงยุติธรรม, 2525: 107), ในขณะที่ผู้เข้าร่วมสัมมนาส่วนน้อยให้ความเห็นว่าควรจำกัดให้กฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกบังคับใช้ในศาลเท่านั้นจะทำให้เกิดความสับสนของกฎหมายอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ทั้งนี้เนื่องจากกฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกจะบังคับใช้กับมุสลิมก็ต่อเมื่อมีการนำคดีไปสู่ศาลเท่านั้น ส่วนคดีที่มีได้ถูกนำไปสู่ศาลก็ต้องเป็นไปตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์บรรพ 5 และบรรพ 6 (กระทรวงยุติธรรม, เรื่องเดียวกัน) หลังการสัมมนาความเห็นของผู้เข้าร่วมสัมมนาเสียงข้างมากถูกส่งไปยัง “คณะกรรมการพิจารณาข้อเสนอแนะจากการสัมมนาฯ” ผลปรากฏว่าคณะกรรมการฯ ไม่เห็นด้วยกับทัศนคติเสียงข้างมากของสัมมนาโดยอ้างว่ากฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกต้องบังคับใช้นอกศาลด้วย ทั้งนี้เพื่อหลีกเลี่ยงความเหลื่อมล้ำของกฎหมายทางคณะกรรมการฯ ยังได้กล่าวต่อไปอีกว่าควรตีความมาตรา 3 แห่งพระราชบัญญัติว่าด้วยการใช้กฎหมายอิสลามฯ ในเชิงบวกโดยอนุญาตให้กฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกบังคับใช้นอกศาลด้วย (กระทรวงยุติธรรม, เลขที่ 1401/25946 ลงวันที่ 16 สิงหาคม 2525) ในที่สุดข้อโต้แย้งของคณะกรรมการฯ ดังกล่าวถูกส่งต่อไปยังคณะกรรมการกฤษฎีกาเพื่อการตีความต่อไป (เลขาธิการคณะรัฐมนตรีไปยังกระทรวงยุติธรรม, เลขที่ 0203/18941 ลงวันที่ 13 ตุลาคม 2525)

ความเห็นของคณะกรรมการกฤษฎีกา

เมื่อได้รับความเห็นของ “คณะกรรมการพิจารณาข้อเสนอแนะจากการสัมมนาฯ” ดังกล่าวแล้ว คณะกรรมการกฤษฎีกาได้จัดประชุมเพื่อพิจารณาความเห็นดังกล่าว ผลการพิจารณาปรากฏว่าคณะกรรมการกฤษฎีกามีความเห็นแบ่งออกเป็น 2 ฝ่าย เสียงข้างมากเห็นว่ากฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกต้องบังคับใช้ในศาลเท่านั้น ในขณะที่เสียงข้างน้อยกลับมองเห็นว่ากฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกควรบังคับใช้นอกศาลด้วย (คณะกรรมการกฤษฎีกา, 2526: 126-136)

ความเห็นของคณะกรรมการกฤษฎีกาเสียงข้างมาก

เสียงข้างมากให้ความเห็นว่าโดยหลักการแล้วประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์จะถูกบังคับใช้ทั่วประเทศอย่างเท่าเทียมกัน ไม่เว้นจังหวัดปัตตานี นราธิวาส ยะลา และสตูล ด้วยเหตุนี้การบังคับใช้กฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกต้องถูกจำกัดในศาลเท่านั้น และยังได้ให้เหตุผลต่อไปว่าการให้กฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกบังคับใช้นอกศาลด้วยนั้นจะขัดแย้งกับวัตถุประสงค์ของการตราพระราชบัญญัติว่าด้วยการใช้กฎหมายอิสลามฯ เนื่องจากมาตรา 4 ของพระราชบัญญัตินี้บัญญัติว่า “การพิจารณาในศาลชั้นต้น ให้คณะตุลาการหนึ่งนายนั่งพิจารณาพร้อมด้วยผู้พิพากษา ให้คณะตุลาการมีอำนาจและหน้าที่ในการวินิจฉัยชี้ขาดข้อกฎหมายอิสลามและลงลายมือชื่อในคำพิพากษาที่พิพากษาดำเนินการวินิจฉัยชี้ขาดนั้นด้วย” เมื่อมีคำพิพากษาในกรณีดังกล่าวก็จะผูกมัดเจ้าหน้าที่ปกครองเป็นรายคดีไป (คณะกรรมการกฤษฎีกา, เรื่องเดียวกัน)

คณะกรรมการกฤษฎีกาเสียงข้างมากยังย้ำอีกว่าการให้กฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกบังคับใช้นอกศาลนั้นจะขัดกับนโยบายของรัฐบาลที่ถือว่ากฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกเป็นกฎหมายพิเศษ ซึ่งการตีความกฎหมายพิเศษนั้นต้องกระทำอย่างเคร่งครัด กล่าวคือต้องตีความตามตัวอักษรเท่านั้น ด้วยเหตุนี้คณะกรรมการกฤษฎีกาเสียงข้างมากจึงเห็นว่าควรจำกัดการบังคับใช้กฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกในศาลไม่ถือว่าเป็นการตีความที่ผิดอันจะก่อให้เกิดความคลั่งคลุ้งของกฎหมายดังที่ “คณะกรรมการพิจารณาข้อเสนอแนะจากการสัมมนาฯ” เคยลงความเห็นไว้ (คณะกรรมการกฤษฎีกา, เรื่องเดียวกัน)

ความเห็นของคณะกรรมการกฤษฎีกาเสียงข้างน้อย

คณะกรรมการกฤษฎีกาเสียงข้างน้อยให้ทัศนะว่าการจำกัดการบังคับใช้กฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกในศาลจะก่อให้เกิดความเหลื่อมล้ำของกฎหมายอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ โดยแย้งว่าความเห็นของคณะกรรมการกฤษฎีกาเสียงข้างมากไม่อาจเป็นที่ยอมรับได้ ทั้งนี้เนื่องจากว่ามาตรา 3 แห่งพระราชบัญญัติว่าด้วยการใช้กฎหมายอิสลามฯ มิได้มีเจตนาจำกัดการบังคับใช้กฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกในศาลเท่านั้น แต่ในทางกลับกันพระราชบัญญัตินี้มีความประสงค์ที่จะให้กฎหมายอิสลามบังคับใช้ในเรื่องครอบครัวและมรดกทั้งในศาลและนอกศาล (คณะกรรมการกฤษฎีกา, เรื่องเดียวกัน)

จากทัศนะข้างต้น จะเห็นได้ว่าคณะกรรมการกฤษฎีกาเสียงข้างมากพยายามเน้นประเด็นความเป็นกฎหมายพิเศษของกฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดก เพื่อให้มีการตีความกฎหมายอย่างเคร่งครัด เป็นที่น่าสังเกตว่าทัศนะของคณะกรรมการกฤษฎีกาเสียงข้างมากอยู่บนพื้นฐานความรู้สึกร่วมกันโดยมิได้คำนึงถึงวัตถุประสงค์ที่แท้จริงของการตราพระราชบัญญัติให้ใช้กฎหมายอิสลามในเขตจังหวัดปัตตานี นราธิวาส ยะลา และสตูล พ.ศ. 2489 อีกทั้งยังเป็นการตีความตามตัวอักษรโดยไม่ให้ความสำคัญกับคำว่า “คดี” ในมาตรา 3 ด้วยการอธิบายว่าในการทำความเข้าใจ

ความหมายของคตินั้นต้องกลับไปดูบทวิเคราะห์ศัพท์ตามมาตรา 1(2) แห่งประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความแพ่งที่ให้คำจำกัดความของคดีว่า “กระบวนการพิจารณานับตั้งแต่เสนอคำฟ้องต่อศาลเพื่อขอให้รับรอง คู่คุ้มครอง บังคับตามหรือเพื่อการใช้ซึ่งสิทธิหรือหน้าที่” จากบทบัญญัตินี้เอง คณะกรรมการกฤษฎีกาเสียงข้างมากจึงให้ทัศนะว่ากฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกจะถูกบังคับใช้กับคดีที่ถูกนำขึ้นสู่ศาลเท่านั้น (คณะกรรมการกฤษฎีกา, เรื่องเดียวกัน)

ดังที่ได้กล่าวมาในข้างต้นว่าคณะกรรมการกฤษฎีกาเสียงข้างมากตีความกฎหมายโดยมิได้พิจารณาถึงวัตถุประสงค์ที่แท้จริงของพระราชบัญญัติฯ ซึ่งเป็นการตีความที่ผิดวิธี ดังที่อาจารย์ปรีดี เกษมทรัพย์เคยให้ทัศนะว่าการตีความกฎหมายนั้นต้องพิจารณาทั้งตัวอักษรและวัตถุประสงค์ของกฎหมาย (ปรีดี เกษมทรัพย์, 2520: 57), อีกทั้งยังเป็นการตีความที่ไม่สามารถแก้ปัญหาได้ ทั้งๆ ที่การสัมมนาถูกจัดเพื่อตรวจสอบปัญหาต่างๆ ที่เกิดจากการบังคับใช้กฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกเพื่อนำไปแก้ไขต่อไป

วัตถุประสงค์ของการตราพระราชบัญญัติว่าด้วยการใช้กฎหมายอิสลามฯ

อาจารย์ปรีดี เกษมทรัพย์ได้ให้ทัศนะว่าการที่จะรู้วัตถุประสงค์ของการบังคับใช้พระราชบัญญัติว่าด้วยการใช้กฎหมายอิสลามในเขตจังหวัดปัตตานี นราธิวาส ยะลา และสตูล พ.ศ. 2489 นั้น จำเป็นต้องพิจารณาถึงภาวะเศรษฐกิจ สถานการณ์การเมือง และสังคมในสมัยนั้น นอกจากนี้การทำความเข้าใจเกี่ยวกับความเป็นมาของกฎหมายอิสลามและนโยบายของรัฐบาลที่มีต่อมุสลิมก็เป็นอีกวิธีการหนึ่งที่จะทำให้ทราบถึงวัตถุประสงค์ดังกล่าว (ปรีดี เกษมทรัพย์, เรื่องเดียวกัน)

นโยบายของรัฐบาลที่มีต่อชาวมุสลิมต้องย้อนกลับไปตั้งแต่ พ.ศ. 2444 เมื่อมีการบังคับใช้กฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกเป็นครั้งแรกตามกฎหมายข้อบังคับสำหรับการปกครองเจ็ดหัวเมือง ร.ศ.120 จุดมุ่งหมายของการตรากฎหมายฉบับนี้ก็เพื่อให้มุสลิมได้บังคับใช้กฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวได้อย่างอิสระภายใต้การควบคุมของทางการ ทั้งนี้เพื่อสร้างความสงบสุข ความยุติธรรมและความรู้สึกที่ดีแก่ชาวมุสลิมในการปฏิบัติตามหลักการศาสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งกติกการที่เกี่ยวกับครอบครัวและมรดก (สงคราม ชื่นภิบาล, 2517: 92-93) แม้เมื่อมีการประกาศใช้ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 5 และบรรพ 6 เกี่ยวกับครอบครัวและมรดกตามลำดับก็มิได้กระทบกระเทือนถึงกฎหมายข้อบังคับสำหรับการปกครองบริเวณเจ็ดหัวเมือง ร.ศ. 102 แต่อย่างใด ทั้งนี้เนื่องจากมาตรา 4 แห่งพระราชบัญญัติให้ใช้ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 5 และบรรพ 6 พ.ศ. 2477 บัญญัติว่า “บทบัญญัติแห่งบรรพ 5 และบรรพ 6 แห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ไม่กระทบกระเทือนกฎหมายข้อบังคับสำหรับการปกครองบริเวณเจ็ดหัวเมือง ร.ศ. 102”

ดังที่กล่าวมาแล้วในตอนต้นว่าระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2 รัฐบาลไทยภายใต้การนำของจอมพล ป. พิบูลย์สงครามได้ใช้นโยบายชาตินิยม ดังนั้นรัฐบาลจึงตราพระราชกำหนดแก้ไขพระราชบัญญัติให้ใช้บรรพ 5 และบรรพ 6 แห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ซึ่งส่งผลทำให้การบังคับใช้กฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกถูกยกเลิกไป (เสนีย์ มะดากะกุล, 2523: 91) ซึ่งได้สร้างความตึงเครียดระหว่างชาวมุสลิมและรัฐบาลเป็นอย่างมาก ดังนั้น เพื่อลดความตึงเครียดดังกล่าวรัฐบาลใหม่จึงได้เปลี่ยนนโยบายใหม่ด้วยการให้เสรีภาพในการนับถือศาสนา ในที่สุดกฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกถูกบังคับใช้อีกครั้งในปี พ.ศ. 2489 ตามพระราชบัญญัติว่าด้วยการใช้กฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดก พ.ศ. 2489

ข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าการบังคับใช้กฎหมายข้อบังคับสำหรับการปกครองเจ็ดหัวเมือง ร.ศ. 120 และพระราชบัญญัติว่าด้วยการใช้กฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดก พ.ศ. 2489 มีวัตถุประสงค์ที่เหมือนกัน

กล่าวคือกฎหมายทั้งสองฉบับต้องการให้เสรีภาพแก่มุสลิมในการปฏิบัติตามหลักการของศาสนา ซึ่งหมายความว่าสิทธิใดๆ ของมุสลิมที่เกี่ยวกับครอบครัวและมรดกไม่อาจถูกทำลายโดยเจ้าหน้าที่ของรัฐ (สงคราม ชื่นภิบาล, อ้างแล้ว, 142)

จากเนื้อหาที่กล่าวไปทั้งหมด สามารถสรุปได้ว่าการตีความของคณะกรรมการกฤษฎีกาเสียงข้างมากไม่อาจเป็นที่ยอมรับได้ เนื่องจากขัดแย้งกับวัตถุประสงค์ของรัฐบาลในการตราพระราชบัญญัติว่าด้วยการใช้กฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดก พ.ศ. 2489 ดังนั้น ด้วยความเคารพผู้เขียนขอแนะนำให้คณะกรรมการกฤษฎีกาตีความกฎหมายใหม่โดยดูวัตถุประสงค์เป็นลำดับแรก ตามด้วยความหมายตามตัวบท

ในทางปฏิบัติ การจำกัดการบังคับใช้กฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกในศาลซึ่งเกิดจากการตีความของคณะกรรมการกฤษฎีกาเสียงข้างมากเป็นสาเหตุความลังเลของกฎหมายอย่างชัดเจน ดังที่คณะกรรมการกฤษฎีกาเสียงข้างน้อยเคยลงความเห็นไว้

ความลังเลของกฎหมายดังกล่าวจะเกิดขึ้นกับกรณีการสมรส การหย่า และมรดก ซึ่งจะกล่าวในรายละเอียดต่อไป

ความลังเลของกฎหมาย

ความลังเลของกฎหมายซึ่งเกิดจากการจำกัดการบังคับใช้กฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกในศาลจะเกิดขึ้นในคดีแพ่งดังต่อไปนี้

1. การสมรส

ความลังเลของกฎหมายอาจเกิดกับกรณีการสมรส ดังที่กล่าวมาแล้วในตอนต้นว่าคณะกรรมการกฤษฎีกาเสียงข้างมากยืนยันว่ากฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกจะบังคับใช้ในศาลเท่านั้น ดังนั้นเมื่ออยู่นอกศาลมุสลิมต้องอยู่ภายใต้การบังคับใช้ของประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์เหมือนกับพลเมืองในภาคอื่นๆ ของประเทศไทย ปัญหาที่จะเกิดขึ้นตามมาคือเมื่อมุสลิมไปจดทะเบียนสมรสที่สำนักงานว่าการอำเภอตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์² โดยมีได้สมรสอย่างถูกต้องตามหลักการของศาสนา ในกรณีนี้ตะโตะยุติธรรมจะมีอำนาจตัดสินให้การสมรสเป็นโมฆะก็ต่อเมื่อมีการนำคดีดังกล่าวไปสู่ศาล (สมบุญ ฟูทจักร, 2529: 120)

ความลังเลของกฎหมายอาจเกิดในกรณีที่ชายมุสลิมมีภรรยาหลายคนซึ่งไม่เป็นที่ยอมรับของประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ เนื่องจากมาตรา 1452 บัญญัติว่า "ชายหรือหญิงจะทำการสมรสในขณะที่ตนมีคู่สมรสอยู่ไม่ได้" ความลังเลในเรื่องนี้จะเกี่ยวกับสิทธิพิเศษที่รัฐให้แก่ข้าราชการ รวมถึงภรรยา และบรรดาลูกๆ เช่นการลดหย่อนภาษี การรักษาพยาบาลฟรี ด้วยเหตุที่ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ไม่ยอมรับการมีภรรยาหลายคน ดังนั้นภรรยาคนที่สอง คนที่สาม และคนที่สี่ของข้าราชการที่เป็นมุสลิมจึงหมดโอกาสที่จะได้รับสิทธิพิเศษดังกล่าว

2. การหย่า

ความลังเลของกฎหมายยังอาจเกิดขึ้นกับกรณีการหย่า เมื่อคู่สามีชาวมุสลิมสมรสตามกฎหมายอิสลาม และในขณะที่เดียวกันก็ยังคงจดทะเบียนสมรส ณ ที่ว่าการอำเภอตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ในกรณีนี้ความลังเลของกฎหมายจะเกิดขึ้นก็ต่อเมื่อคู่สมรสดังกล่าวได้หย่าขาดตามกฎหมายอิสลาม แต่ทั้งสองมิได้ไปจดทะเบียนหย่าที่ว่าการ

² ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1452 บัญญัติว่า "การสมรสตามประมวลกฎหมายนี้จะมีได้เฉพาะเมื่อจดทะเบียนแล้วเท่านั้น"

อำเภอ ถึงแม้ว่าทั้งคู่ได้หย่าขาดตามกฎหมายอิสลามไปแล้ว แต่ก็ยังถือว่าเป็นคู่สมรสที่ต้องปฏิบัติตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์อยู่ ถ้าคดีดังกล่าวถูกนำขึ้นสู่ศาลแล้ว เป็นที่แน่นอนว่าจะได้ยุติธรรมจะตัดสินว่าการสมรสได้สิ้นสุดลงแล้วตามกฎหมายอิสลาม แต่ประเด็นที่น่าสนใจก็คืออะโตะยุติธรรมมีอำนาจที่จะตัดสินให้การสมรสตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์สิ้นสุดลงด้วยหรือไม่ คำตอบก็คืออะโตะยุติธรรมไม่มีอำนาจกระทำเช่นนั้น ตราบใดที่คู่สมรสมิได้ไปจดทะเบียนหย่าตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์³

เป็นที่น่าสังเกตว่าประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ถือว่าการสมรสสิ้นสุดลงด้วยความตาย การหย่า หรือศาลพิพากษาให้เพิกถอน (กฎหมายแพ่งและพาณิชย์, ม.1501) นอกจากนี้ในการฟ้องหย่าต่อศาลนั้นคู่สมรสต้องอ้างเหตุฟ้องหย่าตามที่บัญญัติไว้ในมาตรา 1516 แห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ซึ่งคำตัดสินของอะโตะยุติธรรมมิได้ถูกระบุให้เป็นข้อใดข้อหนึ่งของเหตุฟ้องหย่าแต่อย่างใด จึงกล่าวได้ว่าคู่สมรสไม่สามารถฟ้องหย่าโดยอ้างคำตัดสินของอะโตะยุติธรรม แต่อาจฟ้องหย่าโดยอาศัยเหตุอื่นๆ อาทิเช่น สามีหรือภริยาจงใจจะรังแกอีกฝ่ายหนึ่งไปเกินหนึ่งปี เป็นต้น ซึ่งจะต้องรอให้ครบหนึ่งปีจึงจะฟ้องได้ ทั่วๆ ที่การสมรสได้สิ้นสุดลงตามกฎหมายอิสลามไปนานแล้ว

สถานการณ์อาจยิ่งเลวร้ายลงไปอีกถ้าหญิงซึ่งถูกหย่าแล้วตามกฎหมายอิสลาม แต่ยังมีได้จดทะเบียนหย่าตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ไปแต่งงานใหม่ ในกรณีนี้อดีตสามีซึ่งยังเป็นสามีที่ถูกต้องตามกฎหมายแพ่งและพาณิชย์อยู่มีสิทธิเรียกร้องค่าทดแทนจากสามีคนใหม่ฐานล่วงเกินภรรยาในทำนองชู้สาว (กฎหมายแพ่งและพาณิชย์, ม. 1523 วรรค 2)

3. มรดก

ความลักลั่นของกฎหมายอาจเกิดขึ้นในการแบ่งมรดก โดยทั่วไปแล้วการแบ่งมรดกของชาวมุสลิมจะถูกจัดการโดยท่านอิหม่ามประจำมัสยิดตามหลักการของ*ฟะรออิก*, (*กฎหมายอิสลามว่าด้วยมรดก*) หลังจากที่แบ่งไปเรียบร้อยแล้วจะมีการทำหนังสือประนีประนอมและไปจดทะเบียน ณ ที่ว่าการอำเภอ แต่ทางอำเภอไม่สามารถรับจดทะเบียนได้เนื่องจาก การแบ่งมรดกไม่เป็นไปตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ที่ยอมรับการแบ่งอย่างเท่าเทียมกันระหว่างทายาทโดยธรรมทั้งหลาย (ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์, ม.1633)

นอกจากนี้ความลักลั่นของกฎหมายยังเกิดขึ้นกับกรณีการโอนที่ดินมรดกสามีภรรยา กล่าวคือในกรณีที่คู่สมรสฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งเสียชีวิตลงซึ่งจะทำให้คู่สมรสที่มีชีวิตอยู่มีสิทธิรับมรดกที่ดินของผู้ตาย ถ้าคู่สมรสดังกล่าวมิได้จดทะเบียนสมรสตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์แล้วก็ไม่สิทธิรับโอนที่ดินมรดกดังกล่าวได้

จากกรณีที่ได้กล่าวมาในข้างต้นแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าการจำกัดการบังคับใช้กฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกในศาลเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้เกิดความลักลั่นของกฎหมายซึ่งจะส่งผลกระทบต่อสิทธิของชาวมุสลิมที่พึงจะได้รับ ดังนั้นการแก้ปัญหาเพื่อมิให้เกิดความความลักลั่นของกฎหมายสามารถทำได้โดยการขยายการบังคับใช้กฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกไปสู่นอกศาลด้วย

แนวทางการแก้ไขปัญหาคความเหลื่อมล้ำของกฎหมาย

ดังที่กล่าวมาแล้วว่าการแก้ไขปัญหาคความลักลั่นของกฎหมายคือการขยายการบังคับใช้กฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกไปสู่นอกศาล ซึ่งหมายความว่าถึงแม้ว่าคดีมิได้ถูกนำไปยังศาล ก็ต้องบังคับใช้กฎหมายอิสลามว่าด้วย

³ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1514 บัญญัติว่า "การหย่านั้นจะทำได้แต่โดยความยินยอมของทั้งสองฝ่าย หรือโดยคำพิพากษาของศาล การหย่าโดยความยินยอมต้องทำเป็นหนังสือและมีพยานลงลายมือชื่ออย่างน้อยสองคน"

ครอบครัวและมรดก กล่าวคือเจ้าหน้าที่ฝ่ายบริหารไม่ว่าจะเป็นเจ้าหน้าที่ปกครอง ตำรวจ สรรพากร ฯลฯ ต้องปฏิบัติต่อมุสลิมในเรื่องที่เกี่ยวกับครอบครัวและมรดกโดยยึดกฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกเป็นหลัก เกี่ยวกับเรื่องนี้คณะกรรมการกฤษฎีกาเสียงข้างมากได้ให้ทัศนะว่าการขยายการบังคับใช้กฎหมายอิสลามไปนอกศาลไม่อาจกระทำได้ เพราะมาตรา 4 แห่งพระราชบัญญัติให้กฎหมายอิสลามฯ ได้บัญญัติให้ดาโต๊ะยุติธรรมเท่านั้นที่มีอำนาจตัดสินคดีตามกฎหมายอิสลาม ดังนั้นเจ้าหน้าที่ฝ่ายบริหารหรือปกครองไม่อาจก้าวล่วงอำนาจดังกล่าวได้

สมบูรณ์ พุทธจักรได้โต้แย้งทัศนะข้างต้นว่าไม่อาจเป็นที่ยอมรับได้ เนื่องจากการใช้กฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกโดยเจ้าหน้าที่ดังกล่าวไม่ถึงว่าเป็นการตัดสินคดีแต่อย่างใด แต่ถือว่าเป็นบุคคลที่จะใช้ดุลพินิจในเบื้องต้นว่ามุสลิมจะมีสิทธิตามกฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกหรือไม่ ตัวอย่างเช่น มีบุคคลผู้หนึ่งยื่นคำร้องเพื่อรับส่วนแบ่งในมรดก ในกรณีนี้เจ้าหน้าที่ต้องพิจารณาว่าบุคคลนั้นมีสิทธิในส่วนแบ่งของมรดกตามกฎหมายอิสลามหรือไม่ ถ้าพบว่าบุคคลผู้หนึ่งเป็นทายาทของเจ้ามรดกจริง เจ้าหน้าที่ก็มีอำนาจที่จะปฏิบัติตามคำร้องขอดังกล่าว แต่ถ้าพบข้อเท็จจริงในทางตรงกันข้ามเจ้าหน้าที่ก็ต้องปฏิเสธคำร้องขอดังกล่าว (สมบูรณ์ พุทธจักร, อ้างแล้ว, 128-129)

อย่างไรก็ตามหลักปฏิบัติในข้างต้นอาจจะประสบกับปัญหาที่เจ้าหน้าที่ไม่มีความรู้ในกฎหมายอิสลาม ดังนั้นในการแก้ปัญหาดังกล่าวจำเป็นต้องมีการจัดโครงสร้างการบริหารกฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกใหม่ โดยต้องจัดตั้งสำนักงานจดทะเบียนการสมรสและการหย่า เพราะถ้าปราศจากสำนักงานนี้แล้วการพิสูจน์ความสมบูรณ์ของการสมรสและการหย่ากระทำได้ยาก นอกจากนี้แล้วการจัดตั้งสำนักงานนี้ยังเป็นมาตรการสำคัญที่จะทำให้การบังคับใช้กฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกนอกศาลมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น เพราะจะมีองค์กรอื่นๆ นอกเหนือจากศาลมาร่วมบริหารการใช้กฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดก

ทะเบียนสมรสที่ออกโดยสำนักงานจดทะเบียนสมรสและการหย่าตามกฎหมายอิสลามให้ถือว่าเป็นหลักฐานสำคัญในการเรียกร้องสิทธิที่เกี่ยวกับการสมรสและการหย่า ส่วนการสมรสและการหย่าที่ได้จดทะเบียนโดยสำนักงานก็ยิ่งให้ถือว่ามีผลสมบูรณ์ครบถ้วนที่บรรลุนั่นเองตามที่กฎหมายอิสลามกำหนด แต่ไม่มีสิทธิเรียกร้องสิทธิที่เกี่ยวกับการสมรสและการหย่า ยกเว้นมีการนำคดีไปสู่การพิจารณาและการพิพากษาของศาล

นอกจากสำนักงานจดทะเบียนการสมรสและการหย่าแล้ว ยังต้องมีการจัดตั้งองค์กรที่มีอำนาจหน้าที่ในการประนีประนอมข้อพิพาทระหว่างโจทก์จำเลย และองค์กรที่มีอำนาจหน้าที่ในการให้คำวินิจฉัย (พิตวา) ในประเด็นที่เกี่ยวกับครอบครัวและมรดก เจ้าหน้าที่ปกครองหรือบริหารต้องให้การยอมรับในผลประนีประนอมดังกล่าว อย่างไรก็ตามคู่กรณีที่ไม่พอใจในผลการประนีประนอมก็สามารถนำคดีไปสู่ศาลได้ต่อไป

ตัวอย่างขององค์กรข้างต้นสามารถดูได้จากประเทศฟิลิปปินส์และสิงคโปร์ซึ่งเป็นประเทศที่มีการบังคับใช้กฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกสำหรับชนกลุ่มน้อยชาวมุสลิม ในฟิลิปปินส์จะมีคณะกรรมการระดับข้อพิพาท (Arbitration Commission) และที่ปรึกษากฎหมาย (Jurisconsult) โดยที่คณะกรรมการระดับข้อพิพาทมีหน้าที่ไกลเกลี่ยข้อพิพาทของคู่ความ (ดู Code of Muslim Personal Laws of the Philippines, ม.81) ในขณะที่ที่ปรึกษากฎหมายมีหน้าที่ให้คำวินิจฉัยในประเด็นของกฎหมาย(Code of Muslim; เรื่องเดียวกัน, ม.166)

ส่วนในประเทศสิงคโปร์ การแต่งตั้งผู้ระดับข้อพิพาทเป็นอำนาจของศาลชะรีอะฮ์ (ดู The Administration of Muslim Law Act of Singapore, ม.50) และหน้าที่ในการให้คำวินิจฉัยประเด็นข้อกฎหมายอิสลามเป็นของคณะกรรมการอิสลามด้านกฎหมาย (Legal Committee of the Majlis Ugama Islam)

สรุป

จากการศึกษาพบว่า การจำกัดการบังคับใช้กฎหมายอิสลามในศาลจะทำให้เกิดความล้าหลังของกฎหมายอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ซึ่งจะทำให้การบังคับใช้กฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกไม่บรรลุถึงเจตนารมณ์อันแท้จริงที่ต้องการให้ชาวมุสลิมในเขตสี่จังหวัดชายแดนภาคใต้ได้บังคับใช้กฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกได้อย่างสมบูรณ์แบบทั้งในและนอกศาล ดังนั้นไม่มีหนทางอื่นที่สามารถแก้ไขปัญหาดังกล่าวนอกจากการขยายการบังคับใช้กฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกไปสู่นอกศาล โดยสามารถดำเนินการได้สองวิธี คือแก้ไขพระราชบัญญัติให้ใช้กฎหมายอิสลามฯ พ.ศ. 2489 โดยบัญญัติให้กฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกบังคับใช้นอกศาลอย่างชัดเจน หรืออาจไม่ต้องแก้กฎหมายดังกล่าวแต่ต้องนำมาตรา 3 ไปตีความเสียใหม่ให้การบังคับใช้กฎหมายอิสลามฯ มีผลนอกศาลด้วย นอกจากนี้ยังต้องปรับโครงสร้างองค์กรที่มีส่วนในการบริหารกฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกเสียใหม่ด้วยการจัดตั้งสำนักทะเบียนสมรสและหย่าโดยให้มีอำนาจหน้าที่จดทะเบียนการสมรสและการหย่า ตลอดจนขององค์กรที่มีอำนาจหน้าที่ประนีประนอมหรือไกล่เกลี่ยข้อพิพาท และองค์กรที่มีอำนาจหน้าที่วินิจฉัยประเด็นทางกฎหมาย ผู้เขียนเชื่อเป็นอย่างยิ่งว่า ถ้าหากมีการขยายการบังคับใช้กฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดก ด้วยการจัดตั้งองค์กรที่ได้กล่าวมาทั้งหมดนี้เพื่อมีส่วนร่วมทั้งศาลในการบริหารกฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกแล้วจะทำให้การบังคับใช้กฎหมายอิสลามฯ มีความสมบูรณ์มากยิ่งขึ้นอย่างแน่นอน และที่สำคัญก็คือความล้าหลังของกฎหมายก็จะไม่เกิดขึ้นอีกต่อไป

เอกสารอ้างอิง

กระทรวงยุติธรรม เลขที่ 30/4353 ลงวันที่ 24 กันยายน พ.ศ. 2460.

กระทรวงยุติธรรม. 2525. *การสัมมนาการใช้กฎหมายอิสลามในเขตจังหวัดปัตตานี นราธิวาส ยะลา และสตูล*

กระทรวงยุติธรรม เลขที่ 1401/25946 ลงวันที่ 16 สิงหาคม 2525

หนังสือที่เลขาธิการคณะกรรมการส่งเสริมสงฆ์ไปยังกระทรวงยุติธรรม เลขที่ 0203/18941 ลงวันที่ 13 ตุลาคม 2525

คณะกรรมการกฤษฎีกา. *วารสารกฎหมายปกครอง*. เล่ม 2. เมษายน 2526.

ปรีดี เกษมทรัพย์. 2520. *สัมมนาในวิชากฎหมายแพ่ง*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง

สงคราม ชื่นภิบาล. 2517. *การผสมกลมกลืนชาวยุทธมุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้*. วิทยานพินธ์ มหาบัณฑิต

สาขาวิชารัฐศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

เสนีย์ มะดากะกุล. 2523. "ภาวะการณ์ในสามจังหวัดภาคใต้ในปัจจุบัน" ใน *ปัญหาสามจังหวัดภาคใต้: ข้อเท็จจริง*

และแนวทางแก้ไข เล่ม 1. เอเชียปริทัศน์,

สมบุรณ์ พุทธจักร. 2529. *การใช้กฎหมายอิสลามในเขตจังหวัดปัตตานี นราธิวาส ยะลา และสตูล*. วิทยานพินธ์

นิติศาสตร์มหาบัณฑิต

ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์

กฎหมายอิสลามว่าด้วยมรดก

Code of Muslim Personal Laws of the Philippines, มาตรา 81

The Administration of Muslim Law Act of Singapore, มาตรา 50